

LINGVISTINĖ PASTABA

Įdomus kirčiavimo atvejis F. Kuršaičio gramatikoje

Gerai žinoma, kad žemaičiai tam tikrų *ā* kamieno žodžių, turinčių priderėti 2 kirčiuotei, vienaskaitos vardininką kirčiuoja kamiene – plg. tirkšliškių, pievėniškių ar mažeikiškių: *má.m*^{á1} „mama“, *pá.p*^á „tėtis“, *regl.n*^á / *reglín*^á „Regina“ ir t. t. Toks kirtis būdingas tiktai šiam linksniui: vienaskaitos įnagininkas ir daugiskaitos galininkas Sausure'o ir Fortunatovo dėsnio nepažeidžia: vns. įn. *sù_màm*^ó ~ *su mamà*, *sù_páp*^ó ~ *su papà* „su tėtė“, *sù_reglín*^ó ~ *su Reginà* turi proklitiko kirtį, kuris gali būti reguliariai atitrauktas tik iš galūnės; dar plg. *gærã: bû: (t^o) turiet^o / d v ė m à m à s ~ gerał bûtų turėti d v ł m a m à s*².

K a l b a m a s i s vardininko kirtis atrodo labai keistas ir tarsi neturįs jokių natūralių šaknų. Tiesa, bandyta jį aiškinti šauksmininko kirčio apibendrinimu (plg. Grinaveckis, 1973, 58 t.), bet taip negali būti: kadangi niekada nekirčiuojamų trumpųjų galūnių balsis seniai išnykęs, šauksmininkas ir iš jo kilęs vardininkas turėtų skambėti **mâm*, **pâp* – plg. dėsningą šauksmininko formą *mūotin* ← **mâtina* ir vardininką *mūotin*^{á3} ← **mâtinã*. Kiek tikresnė atrodytų analogija su tos pačios kirčiuotės *ē* kamieno vienaskaitos vardininku, nes *má.m*^á „mama“, *pá.p*^á „tėtė“ (ir *tá.t*^á „t. p.“) galėtų būti kirčiuojami, tarkim, pagal *died^o ~ dėdė, tét^o ~ tėtė* „tėtė“ ir kitus panašius vaikų dažnai sakomus žodžius⁴.

¹ Seniau žemaičių dzūkai (endriejaviškiai, judrėniškiai...; dar girdėta 1974 m.) sakydavo *mò.m*^ó ~ **mùma* (vns. įn. *sò_mò.m*^ó ~ *su *mumà*) – su tokiu pat šaknies balsiu kaip *nò.m*^o ~ **nùmq* „namą“, *mò.n*^o ~ **mùno* „màno“. Tai veikiausiai reguliarios raidos padarinys, turbūt kadaise turėtas daugelio žemaičių, – prie lyčių su *-a-* bus sugražinusi natūralioji vaikų kalba (kaip ir daugelį aukštaičių, kur variantai, kilę iš **māmã*, – tokie kaip *mo'mà* ir pan. – dėl tos pačios priežasties daug kur atvirtę į *mamà*).

² Tas pats yra ir pietų žemaičių šnektose – plg. šaukėniškių vns. vard. *má.m*^o „mama“, *tá.t*^o „tėtis“ ir vns. įn. *sù_mâmà* ~ *su mamà sù_tàt* ~ *su tatà*, dgs. gal. *mâmàs, tàtàs* (prof. A. Rosino asmeninė informacija).

³ Kai kur (pavyzdžiui, Darbėnuose) sakoma ir *múotí.n*^ó.

⁴ Bene įdomiausias iš jų – kuliškių *tò.t*^o ~ *tùtė* „teta“, turbūt perdirbtas iš *tetò.t^o ~ tetùtė* „t. p.“ nekirčiuoto balsio sinkopės (plg. Blevins, 2004, 33–37, 298) ir dėl jos susidariusio derinio *tt-* degeminacijos keliu (dėl žodžio *tetùtė*, veikiausiai perdirbto pagal lenkų *ciotka*, žr. Girdenis, Girdenienė, 1997, 330).

Bet ir ta analogija nelabai nuramina – vardininkas *má.m^á* „mama“, *pá.p^á* „tėtis“, *regl.n^á* vis tiek atrodo keistas, lyg ir žargoninis⁵.

Faktų, gerokai sumažinančių tą keistumo įspūdį, netikėtai pavyko rasti F. Kuršaičio „Lietuvių kalbos gramatika“ (Kurschat, 1876).

Apskritai tos gramatikos daiktavardžių kirčiavimo sistema tokia pat kaip dabartinės bendrinės lietuvių kalbos – tai pasakytina ir apie *ā* kamieno daiktavardžius (*a-und ia- Stämme*; žr. t. p., 176–180, § 610–622). Šios klasės žodžiai, turį tvirtagalę arba trumpą penultimą (paprasciau sakant, – priešpaskutinį skiemenį) ir pagal dabartinį skirstymą priderą 2 kirčiuotei, kirčiuojami pagal tokią schemą (t. p., 176, § 610; tildė žymi kirčiuotą tvirtagalį arba trumpąjį skiemenį)⁶:

Singular	Plural
N. ǀ	
G.	
D. -	
A. ǀ	ǀ
V. ǀ	
I. ǀ	- ǀ
L. - ǀ	

Konkretni paradigma atrodo taip (t. p., 170 t., § 582)⁷:

Singular	Plural
N. <i>rankà</i>	<i>rañkos</i>
G. <i>rañkos</i>	<i>rañkū</i>
D. <i>rañkai</i>	<i>rañkoms</i>
A. <i>rañką</i>	<i>rankàs</i>
V. <i>rankà</i>	<i>rañkos</i>

⁵ Taip kirčiuojami ir skoliniai, turį aiškių svetimumo žymių – ypač uždaruosius „neasimiliacinius“ balsius, *u* penultimoje, pvz.: *karabln^á* „griozdas (ir apie žmogų)“ (vns. jn. *sù_karabln^á* | *su_kàrabln^á*), *kramalic^á* „(iron.) galva“ (vns. jn. *sù_kramalic^á* | *su_kràmalic^á*), *pampùšk^á* „maža stora moteris“ (vns. jn. *sù_pampùšk^á*), *rakl^á* „niekšelis“ (vns. jn. *sù_rakl^á*). Šiaip jau tarptautiniai žodžių kirčiavimas būna reguliarus, pvz.: *dramà* ~ *dramà*, *kùltū^r* ~ *kùltūrà*, *lìteratū^r* ~ *lìteratūrà* – tarimas *drá.m^á*, *kùltū^r*, *lìteratū^r* būdingas tik pretenzingų žmonių vietinei bendrinės kalbos „normai“.

⁶ *Singular* – vienaskaita, *Plural* – daugiskaita, *N.* – vardininkas, *G.* – kilmininkas, *D.* – naudinininkas, *A.* – galinininkas, *V.* – šauksmininkas, *I.* – įnagininkas, *L.* – vietininkas. Atkreiptinas dėmesys į neįprastą šauksmininko vietą paradigmoje.

⁷ Kirčio ir priegaidžių ženklai – tokie kaip originalo. Šioje gramatikoje pirmą kartą teikiami iš graikų kalbos paimti iki šiol tebevartojami prozodiniai diakritikai (plg. Strockis, 2004, 303 t.).

I.	<i>rankà</i>	<i>rañkornis</i>
L.	<i>rañkoje</i>	<i>rañkofe</i>

Kaip matyti, vienintelis čia skirtumas nuo dabartinės normos – galūninis šauksmininko kirtis.

Bet kalbėdamas apie daugiaskiemenių daiktavardžių kirčiavimą (t. p., 181 tt.) F. Kuršaitis (§ 624) kaip išimtį pamini priesagos *-ija* vedinius, kurių vienaskaitos vardininkas turįs priešpaskutinio skiemens kirtį; teiginys iliustruojamas pavyzdžiais *laplja*, *Mafkolija*⁶; toliau (§ 184) dar nurodomi: *klebonlja*, *leljja*, *paraplja* (dėl kirčiuotės plg. šiaurės žemaičių *pàrakvėjė* ~ *parakvijà* „t. p.“), *Samarlja*. Kaip tokių išimtinių žodžių kirčiavimo modelis nurodoma *ē* kamieno (*ē-Declination*) daiktavardžių kirčiavimo lentelės I. b. kiltis (§ 630, p. 184):

Singular	Plural
N. ~ ǃ	
G. ~ ǃ	
D. ~ -	
A. ~ ǃ	
V. ~ ǃ	~ ǃ
I. ǃ	~ - ǃ
L. ~ - ǃ	~ - ǃ

Paradigmą, kurios šiuo atveju F. Kuršaitis nepateikia, nesunkiai rekonstruoti, – be jokios abejonės, ji būtų tokia:

Singular	Plural
N. <i>laplja</i>	<i>lapljōs</i>
G. <i>lapljōs</i>	<i>lapljū</i>
D. <i>lapljai</i>	<i>lapljōms</i>
A. <i>lapljā</i>	<i>lapijās</i>
V. <i>laplja</i>	<i>lapljōs</i>
I. <i>lapijā</i>	<i>lapljōmis</i>
L. <i>lapljoje</i>	<i>lapljofe</i>

⁶ Kaip rašo pats autorius, antrąją (b) išimtį sudarą „Die mehrsylbigen Substantiva auf *-lja* (wegen der Unbestimmtheit in der Aussprache in Folge der Erweichung des *a* durch *j* auch *-lje* geschrieben) mit kurzer betonter Penultima, wie z. B. *laplja*, das Laubwerk, *Mafkolija*, Russland. S. hierzu das Verzeichniss § 629 Nr. 4“ (Kurschat, 1876, 181).

Manyti, kad negalūninį vardininko kirtį lemia kokie paprasti fonetiniai motyvai, negalima, nes kitais atvejais tos pačios paradigmos galiniai *VCV* tipo deriniai kirčiuojami normaliai – pagal Saussure'o ir Fortunatovo dėsnį, pvz.: *druskà, kiškà, pupà, putà, wištà* (t. p., 179, § 618)⁹.

Kiek rimtesnis galėtų būti mėginimas remtis tuo gerai žinomu faktu, kad lietuvių kalbos heterosilabinis derinys */i-j/* ir fonema */i/* morfonologijos atžvilgiu funkcionuoja kaip poziciniai variantai (žr., pvz., Ambrazas, 2005, 43). Kad */i-j/* gali būti suvokiamas kaip */i/* alofonas (ir */u-v/* – kaip */ū/*), matyti iš K. Donelaičio „Metų“: juose kirčiuotas skiemuo, kurį sudaro trumpasis tokio derinio balsis, dažnai užima stipriąją ilgojo skiemens (arsio) padėtį (pvz.: *baifey búwõ prřijęs*¹⁰ – žr. Girdenis, 1993, 85 = Girdenis, 2001, 97). Galėtume įsivaizduoti, kad Prūsų Lietuvos vakarų aukštaičių tarmėje – bent jau gimtojoje F. Kuršaičio šnekte */i-j/* tam tikrais atvejais prilygdavo tvirtapradžiam */i/*. Bet turbūt tai tik iliuzija, kuriai prieštarautų galūninis vienaskaitos įnagininko kirtis (*lapijà*).

Ko gero, vienintelė viltis paaiškinti kalbamąją „anomaliją“ – bandyti ją sieti su *ē* kamieno žodžiais panašiai kaip pradžioje paminėtus panašius žemaičių tarmės reiškinius. Gimtojoje F. Kuršaičio šnekte šis ryšys veikiausiai buvo glaudesnis negu Žemaičiuose, nes tos (Tilžės) šnektos nekirčiuotose galūnėse (kaip užsiminta 9 išn.) – vartotas ir vietoj *bk -'a*, ir vietoj *-ē < *-ē*¹¹.

LITERATŪRA

Ambrazas V. (red.), 2005, Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, 4 leid. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. in-tas.

Blevins J., 2004, Evolutionary Phonology: the Emergence of Sound Patterns. Cambridge: Cambridge University Press.

Girdenis A., 1993, „Metų“ hegzamtras. – Darbai apie Kristijoną Donelaitį / Red. L. Gineitis, A. Samulionis. Vilnius: LKLI, 1993, 60–96 = Girdenis A. Kalbotyros darbai. T. 3: 1988–2000. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. in-tas, 2001, 75–106.

Girdenis A., 2001, Kalbotyros darbai. T. 3: 1988–2000. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. in-tas.

⁹ Tiesa, § 624 prabėgom paminėti du pavyzdžiai: *glria* „Wald“ ir *múćia* „Mütze“, – kirčiuojami kaip *laplja*. Bet K. Donelaičio *girė, mučė* (Kabelka, 1964, 84, 136) rodytų, kad veikiausiai tai *ē* kamieno žodžiai, netiksliai transponuoti iš tilžėnų šnektos, kurios nekirčiuotoje galūnėje **-ē* buvo virtęs į *ę* – balsį, tariamą ir vietoj *-'a* (t.y. *-a* po minkštojo priebalsio).

¹⁰ Metrinė šios atkarpos schema (*ˈ - | ˈ - ˈ ˈ ˈ | ˈ - ˈ*) neleidžia abejoti, kad skiemens *bu-* ir *-ri-* traktuojami kaip ilgieji.

¹¹ Tiesą sakant, senesniais laikais panaši padėtis buvo ir šiaurės žemaičių tarmėje: 1759 m. „Ziwato“, parašyto kretingiškių patarmės pagrindu, galūnėse *-e* (< **-ē, *-ā*) dar nebuvo susiaurėjęs į *ę* (žr. Girdenis, Girdenienė, 1997, 22 t. = Girdenis, 2001, 295 t.).

Girdenis A., Girdenienė D., 1997, 1759 metų „Ziwato“ indeksas. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. in-tas.

Grinaveckis V., 1973, Žemaičių tarmių istorija (fonetika). Vilnius: Mintis.

Kabelka J., 1964, Kristijono Donelaičio raštų leksika. Vilnius: Mintis.

Kurschat F., 1876, Grammatik der litauischen Sprache. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.

Strockas M., 2004, Graikų ir lotynų kirčiavimo įtaka lietuvių kirčio žymėjimui. – *Baltistica*, t. 39 (2), 289–307.

Aleksas Girdenis

Vilniaus universitetas
Baltistikos ir bendrosios kalbotyros katedra

Įteikta
2005-06-30